

SZÓFEJTÉSEK

1. No hát, majd segítünk az *ipsén*!

Ipse szavunkat nem találok szótárainkban. A latin *ipse*-ből származik, de FLUDOROVITS JOLÁN nem említi „A magyar nyelv latin jövevényszavai” és „Latin jövevényszavaink hangtana” c. értekezéseiben.

Jelentése ma pejorativ, olyan, mint a címbeli mondatban is tapasztalható. Gyermekkoromban diáknyelvi szó volt, ma már csak ritkán hallani, akkor is inkább az idősebb nemzedéktől.

Az *ipse* szónak ezt a pejorativ hangulatát két nagy regényírónk múlt századvégi regényeiből tudom idézni.

Jókai mondja egy helyütt: „Julianna gyakran tekintgetett hátra a szekér bőrrenyője alul. A vén hajdú kitalálta, mit néz? — Az »*ipse*« is oda igyekezik ugy-e? kérdé fogai közé szorítva a makra pipát... No hát majd segítünk az *ipsén*, csak azon a hídon túl legyünk la!” (A lőcsei fehér asszony. Bp., Révai, II. köt., 93; először 1883-ban jelent meg.)

Az, hogy Jókai idézőjelbe teszi az *ipse* szót, de meg annak mondatkörnyezete is jól mutatja a szó pejorativ hangulatát.

Mikszáth Kálmánnál is olvasható: „Ki hallott már valaha ilyet! Három nap alatt kapitánnyá avanzsíroztatja a ficzkót! Ugyan mi az ördögöt akar vele! S hogy megnőtt az *ipsének* a szava” (Páva a varjúval. Mikszáth: ÖM. V, 154, Akad. Kiad.).

Az *ipse* eddig ismertetett XIX. századi előfordulásából arra következtethetnénk, hogy újabb szó a magyar nyelvben. Újabbkori diáknyelvi szó. De ennek ellene mond az, hogy nem *ipse* az ejtése, hanem *ipse*, amilyen a XVI. századból is ismert *sors* szavunké (vö.: FLUDOROVITS: A magyar nyelv latin jöv. szavai, 43).

És csakugyan megvan már a régi magyar nyelvben is; én 1649-ből tudok rá adatot idézni, Geleji Katonától: „Megtelvén a' ház, és az aszta-
lok vendégekvel, bé-lépék a' király ő maga-is a' menyekzós-házba, hogy meg-nézélné a' letelepedett vendégeket, s láta egygyet, kinek nem vala menyekezői kőntőse, kit meg-[szollítván monda nékie: Barátom mint jöv-tél-ide-bé nem lévén menyekzői kőntősöd? Ezt hallván meg-némula; kapák *ipsét* a' Király [szolgái, és kezeit lábait egybe-kőntözvén ki veték a' külfő [setit,fégre” (Válts, Titk. III, 1542).

Geleji Katona helyesírásából biztosan megállapíthatjuk, hogy ő is s hangot ejtett ebben a szóban, mint ahogy a régi magyarországi latin ki-

ejtés szerint az *áspis*, *bástya*, *ostya* stb. szavakat is s hanggal ejtették (vö. FLUDOROVITS: Latin jövevényszavaink hangtana, 38). Megjegyzem, hogy FLUDOROVITS-nál nincs latin jövevényszó a ps hangkapcsolatra, olyanra, amilyen az *ipse* szóban van.

Még csak annyit, hogy a Geleji Katonától idézett mondatban az *ipse* 'ugyanaz' jelentése érzékelhető, de már pejorativ hangulatú.

2. K u t a t az apró nép...

A tudomány világában oly fenséges tartalmú *kutat* szavunk eredete ismeretlen. A régi nyelvben nincs rá adat, először Baróti Szabó Dávid jegyezte fel 1792-ben az élő nyelvből, a mai köz- és irodalmi nyelvben, valamint a nyelvjárásokban sokfelé használják, élő szó.

A *kutat* mai köz- és irodalmi nyelvi jelentése: 'keres'. A tudományos nyelvben: 'a tudományos igazság felderítéséhez szükséges tényeket, jelenségeket keresi, a tudományos igazságot keresi'. Nyilvánvaló azonban, hogy ez utóbbi jelentés amabból fejlődött újabb jelentésváltozat.

A szamosháti népvilágban a *kutat* ezt jelenti: 'mindent felhánnyva keres' (SzHsz.). A szentesi Felsőpárt nyelvében meg a *kutat* ezt teszi: 'mindent felforgatva keres a házban az, aki lopni akar'. Van ennek a szónak *ketet* hangváltozata is, ez is a szamosháti meg a szentesi *kutat*-hoz hasonló értelmű: 'kutat, tapogatózva keres, turkál, motoz' (MTsz.). — „A rablók már ott *ketettek*” (Zala). — „Ez a kutya is mindig ott *ketet* ám az uól elüött, hogy a tikok füő ne mehessenek” (Rábaköz, MTsz.).

A *kutat*-nak nemcsak *ketet* hangváltozata van, *katat*-ról is hallunk, és ez is azt jelenti: 'kutat, keresgél'. Van *katak* is: szintén 'kutat, keresgél'. — „Mit *kataksz* ott?” (Veszprém, MTsz.) — Ennek továbbképzett alakja: *katakol* ~ *katakul* már ezt jelenti: 'zörgölődik, zakatol (pl. gép)'. Ez a szólás tehát: „*Katakol*, mint az egerszegi ménkü” (Őrség, MTsz.) annyit tesz: 'zakatol, zörög, mint az egerszegi mennykő'.

Ha már most azt látjuk, hogy egy igének nemcsak cselekvést kifejező jelentése van, hanem *mozgást* is és a mozgással együttjáró *hangot* is jelenti, akkor mindig az a jelentése az eredetibb, amelyik a cselekvéssel együttjáró hangot is kifejezi. Ez esetben az illető szó mindig hangutánzó eredetű. Több cikkemben utaltam már erre a hangutánzó szavak mivoltát mutató tényre, így pl. a *hárít* eredetéről írt fejtegetésemben is (MNy. XLIX, 397).

A *kutat* jelentéstörténete szempontjából igen tanulságos a *tapasztal* jelentésváltozatainak vizsgálata. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben ezt jelenti: 'experior, erfahren'. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban azonban azt is jelenti ez a szó: 'tango, berühren'. AporK. 128 (Szabó Dénes-féle kiadás): „... orrok vaőon es nem eznek, kezek vaőon es nem *tapasztalnak*”. A *tapasztal*-nak ez a 'kézzel megfog, megtapogat' jelentése az eredetibb, és kifejezi azt a *tap* hangot is, amit a kéznek valamihez való hozzáérintése hallat. E szónak 'ésszel megbizonyosodik' jelentése tehát a concret érintési érzetet kifejező jelentéséből fejlődött. — Ugyanúgy van ez a *kutat* jelentéságainak egymáshoz való viszonyaiban is. Mivel a *kutat*-nak concret

érzetet is kifejező 'tapogatózva keres, turkál, motoz' jelentése is van, melyben benne van a kézzel való keresés által okozott z a j kifejezése is, nyilván hangutánzó eredetű a *kutat* is.

Hogy csakugyan hangutánzó eredetű a *kutat*, ezt az is bizonyítja, hogy *ketet*, *katat*, sőt *matat*, *vatat* változatai is vannak, és ezek mind azonos jelentésűek. A *katat* ~ *ketet*: hangrendi átcsapással is keletkezhetett. Nyilvánvaló azonban, hogy a *kutat* ~ *matat* ~ *vatat* szókezdő *k-*, *m-*, *v-* hangjai nem úgy keletkeztek, hogy a *kutat* szókezdő *k-* hangjából *m-* vagy *v-* lett, hanem: e hangváltozatok csakis úgy értelmezhetők, hogy a *kutat* mellett azért keletkezhetett még *ketet* ~ *katat* ~ *matat* ~ *vatat* is, mert e szavak egész hangsora mind ugyanazt a hanghatást érzékeltetik a beszélőben és a hallgatóban: 'motozva, tapogatózva, matató, vatató, ketető, katató, kutató hangot hallatva keres'. Amint nem a *katat*-ból keletkezett a *matat* és a *vatat*, éppen úgy nem valamelyik másikból keletkezett a *kutat* ~ *katat* sem, ezeknek *-u-*, *-a-* magánhangzói egész nyilvánvalóan nem hangváltozás eredményei, hanem mindegyik szó külön teremtődött a másik mellett ugyanazon cselekvés és a cselekvést kísérő hang, zaj kifejezésére. Amint hiábavaló volna a *kutat* ~ *katat* ~ *ketet* ~ *matat* ~ *vatat* hangváltozatoknak afféle vizsgálata, hogy melyik közülük a legeredetibb, ugyanolyan hiábavaló törekvés lenne a legtöbb hangutánzó eredetű szó hangváltozatainak hasonló célzatú vizsgálata is.

A *kutat*-nak és hangváltozatainak hangutánzó eredetét mutatja ennek *kutul* alakváltozata is. Ez is azt jelenti: 'kotorász, keresgélve vájkál' (MTsz.); *belé-kutul*: 'belekotorász, belevájkál' (Szekelyföld, MTsz.). Viszont a Hegyalján: 'z u r b o l, turbokol', s ez utóbbinak van *kütyül* hangváltozata is 'kavar' jelentéssel (MTsz.). — A *kutul*-nak 'zurbol' jelentése különösen hangsúlyozza e szó hangutánzó eredetét.

A *kutat* és *kutul* ~ *kutúl* ~ *kutyol* ~ *kutyul* ~ *kutyúl* ~ *kütyül* tehát ugyanazon hangutánzó töről való származás; ezt bizonyítja az is, hogy a *kutat* Arany János „Családi kör”-ében ugyanazt jelenti, amit az imént idézett *kutul*: 'kotorász, keresgélve motoz'; *belé-kutul* 'belekotorász'.

Pendül a kapa most, letevé a gazda;
Csikos tarisznyáját egy szegre akasztja;
K u t a t az apró nép, örülne, ha benne
Madárlátta kenyér-darabocskát lelne.

A *kutat* és *kutul* összetartozása tehát kétségtelen. A *kutul*-nak azonban van *el-kutul* ~ *el-kudal* változata is, ez azonban már azt jelenti: 'el-osen, elkotródik, odább áll': *el-kutul* ~ *é-kudát* (MTsz.). Hogy ez az 'el-osen, elkotródik, odább áll' jelentésű *el-kutul* ~ *el-kudal* a *kutat*-tal azonos töről való, hangutánzó eredetű szó, azt az ugyancsak hangutánzó *kotor* mutatja. Ez azt jelenti: 'motoz, kotorász, k u t a t, keresgél' (MTsz.). A *kotor* mellett van *kotorász*, ennek meg *tokorász* hangátvetéses alakja, továbbá *potorász*, *kotrész* változata. Ennek a *kotor*-nak *el-kotr-ód-ik* származéka 'vásástól megtágul (kerék torka)' jelentésű, de Szentesen és egyebütt is jelenti az *el-kotródik* azt is, 'elinal, eloson, különösen olyan gyermek, aki rossz fát tett a tűzre'. Amint már most a 'motoz, kotorász, kutat, keresgél' jelentésű *kotor* mellett az *el-kotród-ik* nemcsak azt jelenti: 'vá-

sástól megtágul' (MTsz.), hanem azt is teszi: 'elinal, eloson', ugyanúgy jelenti a *kutat*tal egy töről való *kutal* és annak *kudal* változata Dunántúl azt: 'eloson, elkotródik, odább áll'.

BÁRCZI, PAIS DEZSŐnek véleménye alapján (MNY. XI, 407), azt mondja, hogy a *kutat* „talán összefügg a *kajtat* igével (l. ott), s így végső elemzésben a görbeséget, ferdeséget, hajlást jel. *kaj*-tő szárm.-a; a *kaj*-tő alkalmasint a fgr. er. *hajlik* tövének változata. Vö. *kajla* stb.” (SzófSz.).

Ha azonban a *kajtat* és *katat* egy eredetű, hogyan magyarázzuk meg akkor hangtanilag a *katat*-nak *kutat* változatát, ha a *ketet*-et hangrendi átcsapásnak tartjuk is?

A *kajtat* — véleményem szerint — súlyos jelentéstani ok miatt sem származhatik a *kutat*-tal egy töről, mert *kajtat*ni csak az *kajtat*, aki ide-oda futkosva keres valakit vagy valamit. „A fél várost bekajtattam, még öt forintot kaptam” (MTsz.). Szentesen is: „Hova *kajtatsz?*” hallható. A ládában, asztalfiában, tarisznyában azonban nem lehet *kajtat*ni. *Kutat*ni, *katat*ni, *ketet*ni, *matat*ni, *vatat*ni csak kézzel lehet, ide-oda szaladgálva, lótvá-futva azonban nem. A *kotor*, *kotorász* és a *kotródik* nem bizonyítja a *kajtat* és a *katat* etimológiai kapcsolatát. A *kutat* egészen más hangérzet kísérte cselekvés kifejezője, mint a *kajtat*, és hangtanilag sem hozható kapcsolatba a kettő, ezért nem tartom valószínűnek, hogy etimológiai kapcsolatuk van.

Mikor vette fel a *kutat* a 'tudományos igazságot keres' jelentést? A MTA. készülő Nagyszótárának anyaga bizonyosan felelni tud erre is. Úgy gondolom, hogy a XIX. században, a magyar tudományos élet felvirágzásának korában. Annyi bizonyos, hogy 1865-ben már megvan ez a jelentése is, mert CzF. azt mondja: „Használtatik nem csak anyagi, hanem szellemi dolgok keresésére is, különösen tudományos vizsgálódásokra. *Őseink régi lakhelyeit, szokásait, erkölcsseit kutatni, Régi oklevelek nyomán valamit kikutatni.*” Ma már sokféle tudományos *kutató-intézet*tel is dicsekedhetünk, de a *kutat* eredete ott keresendő Arany Jánosnak és a dolgozó népnek a nyelvében!

3. A rohanó fák...

Ilyenek is vannak. Mégpedig a Lúdas Matyiban.

Mikor Lúdas Matyi olasz ács képében Döbrögi bizalmába férkőzik, és a földesurat a mély erdei völgybe csalva egy fához kötözi:

Döbrögi hasztalanul hányódott, mert famohával
A szájját jól bétömködte; azonban az erdő
Rengett a sűrű kopogástól s a *rohanó fák*
Vad morgásaitól. Mátyás az urat megagyalván
És a lúd árrát a zsebjeiből kikeresvén,
Törli szemét, szájját, és a sűrűbe elillant.

Fazekas Összes Művei-nek sajtó alá rendezői CzF. alapján megállapították, hogy „*rohan* av. jelentése: élettelen test estében robogó hangot adva bizonyos irányba tolul” (ÖM. I, 316, Akad, 1955).

CzF. a következőket mondja a *rohan* jelentéséről: „Minden erejét megfeszítve, mintegy földroboztató léptekkel siet, fut, zajosan tódul iramlik, hogy bizonyos célponthoz jusson, különösen, hogy valakit, v. valamit megtámadjon... *Rárohanni* az ellenségre, a sánczra, a várba. *Kírohanni* az erőd falai közül. Rejtekből *előrohanni* az ellenségre. *Nekirohanni*. *Elrohanni*. Egész erővel *megrohanni* az ellenséget. *Berohanni* a várba. Szélesb ért. mondjuk élettelen testekről, midőn estökben, vagy valamely erőszaktól hajtva s robogó hangot adva tódulnak bizonyos irányban. Az elszakadt szikla *lerohan* a hegyről. A tenger hullámai *neki rohannak* a hajónak, a partnak. Az égő háztetőről *lerohannak* a gerendák. A szekér *lerohant* a mélységbe.”

CzF.-nak általában helyesek a jelentésmagyarázatai. Itt is igazolva látjuk CzF.-t is, Fazekast is. Amint ugyanis mondták azt, hogy *lerohannak* a gerendák (az égő háztetőről), ugyanúgy mondhatta azt Fazekas Mihály: „a rohanó fák vad morgásaitól” rengett az erdő.

CzF. jelentésmagyarázataiból láthatjuk, hogy a *rohan* jelentésárnyalataiban CzF. korában benne érezték még az emberek a mozgással kapcsolatos hanghatás kifejezését is. Nemcsak abban, hogy az égő háztetőről *lerohantak* a gerendák, azaz: nagy robajjal lezuhantak, hanem abban is, hogy a *rohan* ma közismert jelentését még így jelölte meg CzF.: 'földroboztató léptekkel siet, fut, zajosan tódul, iramlik'.

Vagyis ez adatok szerint a *rohan* hangutánzó eredetűnek mutatkozik, a régi nyelvi adatok meg egészen nyilvánvalóan tanuskodnak a *rohan* hangutánzó eredete mellett.

A *rohan* egyik régi jelentése ugyanis ez: 'tumultuor; lärmnen, toben' JordK. 719. „ky zent lelek myath dauid proffetanak my atyanknak zaya atal megh mondtad: Myre rohantak ffe az pogan nepek, es nemzetek, gondoltanak hewjagot?” ~ Károli, Apostolok csel. 4. 25.: „Ki Dávidnak, a te szolgádnak szája által ezt mondtad: Miért zúgolódtak a pogányok, és gondoltak a népek hiábavalókat?” — Ezek a szavak a második zsoltárból való idézetek, és a második zsoltárt több codexünk is lefordítja; nézzük meg, hogyan mondják zsoltárfordításaink a Jordánszky Kódex „*rohantak fel*” kifejezését. KulcsK. 2.: „Myre zendwlenek nemzetek ees nepek hewjagokath gondolanak.” ~ innen olvasva 2.: „Mire zendwlenek nemzetek, ees nepek hewsagokath gondolanak”. ~ DöbrK. 15. „Mire zöndölinek a nemzetek: es nepek hyjagokot gondolanak.” — Amit tehát a Jordánszky Kódexben így írtak: *rohantak* (fel), az a Kulcsár- meg a Keszthelyi Kódexben *zendülének*, a Döbrentei Kódexben meg *zöndölinek*, Károli Bibliájában meg *zúgolódtak*. Vagyis: *rohan*, *zendül*, *zúgolódik* rokonértelmű szavak, a szóval való hangos kiabálást, zajongást jelentik.

A *rohan*-nak vagy származékának, a *rohanás*-nak ez a 'zajong, zendül', 'zaj, zendülés' jelentése más nyelvemlékeinkben is megvan. Pesthy Gábornak 1536-ból való Novum Testamentumában Máté ev. 27. 24. verse így van: „Lata Pylatus hogy semmyt nem haznalhatna, hanem hogy inkább fel rohanannak, wízet hozata kezét meg moſa a neep elewt, ees monda...” (63. lap). ~ MünchK. 68.: „Latuuā ke pilatus hog ſemít ſē haznalna dē inkab z a y lennē, viz veuē a nēp elōt megmoſa o kēzēt

mōduan...” Ez a rész bele van szőve a Winkler Kódex passiojába is, ott meg így következik: „Pilatus lathvan hogh jemyt nem haznalna de Incab nagyob zendőles lenne a neep közöttth vizeth vevnen megh moja kezeth az neep előtth mondwan...” (WinklK. 195.) ~ Károli: „Pilatus pedig látván, hogy semmit sem használ; hanem még nagyobb háborúság támad, vizet vévén, megmosá kezét a sokaság előtt, mondván...” — A Jordánszky Kódex ezt az evangéliumi részt Pesthy Gábor Novum Testamentum-ával rokon módon fordítja. JordK. 446.: „Lathwan azért pylatus mert jemyt nem haznalna, de ynkab nagyob rohanás lenne a'nep kezeth; vyzet hozata, es meg mojaa kezeet a' nep előt mondwan...” ~ Vulg.: Videns autem Pilatus, quia nihil proficeret, sed magis tumultus fieret, accepta aqua, lavit manus coram populo, dicens...”

Nemcsak a régi nyelvben jelent a *rohan* 'zendül'-t, 'zajong'-ot, 'zúgolódik'-ot, Szamosháton e *rohan-t* műveltetőképzős származéka még mutatja ezt az eredetibb hangot is jelentő értelmet: *rohant* 'zúdít' (SzHsz.).

A *rohan* e 'zendül, zaj van, zaj lesz, zúgolódik, lezuhan' jelentése, a *rohant* 'zúdít' értelme, a *rohanás*, mely nem egyéb, mint 'zendülés, háborúság', vagyis 'tömegnek zúgása, zajgása,' már megmutatja, hogy *rohan*, *rohanás*, *rohant* kétségtelenül hangutánzó szó, olyan, amilyen a *zúdít*, *zendül*, *zaj*.

De mutatja a *rohan* hangutánzó eredetét a *lerohan* régi nyelvi 'ruo, corruo, einfallen, zu Boden stürzen' jelentése is, amilyen jelentést CzF. a korabeli népnyelvből idéz. „Sárból, vasból csinált lába öszveromla, teteitől fogva ottan *lerohana*” (RMK. II. 101. NySz.). — Hogy le ne *rohannyék* szakadgyon” (Com. Vest. 57. NySz.). — „A házak, mellyekben nem laknak, *lerohannak*” (Illy: Préd. I, 269.).

Nemcsak a tömeg, a nép *rohan* tehát, mikor kiabál, üvölt, zajong, zendül, zúgolódik, hanem a ház is *le-rohan*, mikor leszakad, összeomlik, még pedig azért, mert a ház összeomlása is nagy robajjal, zajjal történik. „Sokan meghalának a hosszú tornácznak *lerohanásából*” (RMK. V. 196. NySz.). A tornác *lerohanása*, azaz 'összeomlása', a *rohanó* fák meg a tömeg *rohanása*, azaz 'zendülése, zajgása' csak úgy lehetséges, ha a *rohan* hangutánzó eredetű szó. Ez a két jelentésváltozat tipikus hangutánzó eredetre mutat. Amikor a jelentésváltozatok egymáshoz való kapcsolata csak úgy lehetséges, hogy a szó, jelen esetben a *rohan* ige, nem csak valami időben lefolyható cselekvést jelent, hanem a cselekvéssel együttjáró hangot is kifejezi, kétségtelen, hogy hangutánzó eredetű szóval van dolgunk. Amikor a régi nyelvben a nép *rohan* (zendül, zúgolódik), e szó jelentésében elsősorban a tömeg zúgó, zengő, morajló cselekvését érzékelhetjük, ebben az esetben tehát a *rohan* ezt jelenti: 'zendülő, zúgolódó hangot ad a tömeg'. Amikor meg a ház *lerohan*, azaz, 'összeomlik', azt fejezzük ki: 'nagy robajjal, zuhanó hanggal összeomlik a ház, tornác' vagy az, ami. Ha tehát a *rohan* nem hangutánzó eredetű szó volna, nem mondhatnánk azt, hogy a nép *rohan* (= 'zendül'), és a ház, tornác *lerohan* (= 'robajjal összeomlik'). A *rohanás*-nak *zendülés*, *háborúság*, *zaj* a szinonim kifeje-

zése. Ezt nem én mondom, én a nyelvemlékekből ezt a jelenséget csak kimutatom, nem magyarázom bele az adatokba.

Láthatjuk tehát, hogy a *rohan* hangutánzó eredetét is meg lehet állapítani jelentéstani vizsgálat alapján, éppen úgy, mint a *kutat* hangutánzó eredetét.

A *rohan* többi jelentésváltozatának megmagyarázása már nem nehéz. Mai nyelvünkben, de már a kódexek nyelvében is jelenti a *rohan* ezt is: 'dobogva, robajjal fut a tömeg'. „Legottan a papanac (!) az zizeketh meg kemletec, es hertelenfeggel reaioc *rohananac* nag kealta ffall, es ivöltel ffall, mint a farkafoc az iohokra fogoc cikorgatvan efenec mind az zamtalan foc zizeketh meg óléc” (NádK. 473—74.).

A XVI. századi végvári vitézi életben a *rohan* azt jelentette: 'lovassal, gyalogos csapattal falura, városra, kastélyra, hadi népre hirtelen reáront, rázúdul'. „Iria fld, hogi az my hadunkat hatra tericjwk, kik oda sem möntenek volna, ha az tieytök az my kegielmes feiedelmwnk jozagara nem *rohantanak* volna, ha mi azokat meg teritenwk”, — írja Musztafa basa 1576. március 25-én Miksának — „azt az ty hadatok nagi örömmel varna, es ismeg azonnal az mi kegielmes feiedelmwnk jozagara *rohanna*” (A BudBas. 87.). — A végvári vitézi életre vonatkozó sok adatból még csak ezt az egyet említem: „Annak vtanna jsmeg az hold jarasa szörent, februariusnak 16 napjan, vgian ezön vegbeliek, ezörnel teöb lo-uaggal, es het zaz gialog puskassal, vionnan ezön Dorog falura *rohantanak*” (A Bud. Bas. 210., Vejsz basa Ernő főhercegnek, 1580. febr. 14.).

A *rohan* nemcsak azt jelenti tehát: 'a tömeg zug, zendül szóval' hanem azt is: 'a tömeg kiabálva vagy nagy dobogással fut, vágató lovas csapattal vagy gyalog vitézekkel valakire vagy valamire rátör, valakin rajtaüt.'

Felsorolhatnánk még a jelentésárnyalatok igen gazdag változatait. Tudjuk, nemcsak tömeg *rohan* (= fut), hanem egy ember is *rohanhat*: „Megy, fut, rohan a számüött” (Tárkányi, 1857.) Sőt a halál is *rárohan* az emberre (NySz.), „Dolgára *rohanic*” (Zvon.: Post. I. 490.) valaki; és már a Jordánszky Kódexben megtaláljuk ezt az átvitt értelmű jelentést: 'a félelem meglepi': „*Rohannyon* hw reayok feelelé es reettenees” (Móz. II. 15, 16, JordK. 42.). ~ Károlí: „Félelem és aggodalom *lepi meg őket*”, ~ Exodus XV, 16: „Irruat super eos formido et pavor”.

Van a *rohan* mellett a mai népnyelvben *röhen* is, jelentése 'hirtelen beáll, gyorsan fut' (MTsz.). „*Beröhen* a kaszálás: hirtelen beáll a kaszálás ideje.” „*Ránk röhen* az aratás: hirtelen beáll az aratás ideje” (Ipoly völgye, MTsz.). *Ki-röhent* kirohantat. „Az isten két medvét *kiröhentett* az erdőbül” (a prófétát kopasznak csúfoló gyerekre, Zala m. MTsz.). — Kétségtelen, hogy ez a *röhen* a *rohan* palatális hangrendű párja és hangrendi átcsapás útján keletkezett (HÖRGER: A hangrendi párhuzam. MNy. XXIII, 131.).

Van azonban a *rohan* mellett *rohog* is, ezt a MTsz. a *lohog* hangváltozatának tekinti. De jelentéstani meggondolás alapján azt kell mondanom, hogy a *rohog* nem a *lohog*-gal származik egy töről, hanem a *rohan-*

nal. Hiszen a *rohan* azt is jelenti: 'zendülő hangot ad a tömeg', *le-rohan* meg azt teszi: 'nagy robajjal, zuhanó hanggal összeomlik (ház, tornác, stb.)'. Ormányságban viszont „*Rohog* a csőves kukorica, mikor öntik szét a padláson. Alul kérdik: „Micsoda *rohogás* az?” — Rohog a táró, mikor valakit (a játékos lovászok) lábszárra hurkolt kötőféken húznak végig rajta: „Csakúgy *rohogott* a táró.” (Kiss Géza: Orm. 320—21.) Kiadatlan somogyi szójegyzékemben van a következő adat: „*Rohog az eke*, ha szároz a föld”. Adatközlőm ezt így magyarázta: „Ha kemény a föld, mikor feszigeti az eke a hantot, úgy »neszel«, hangot ad” (Csököly, 1942. aug. 8.). A *rohog*-nak e jelentésváltozatai a *rohan*-hoz vezetnek. Ugyancsak Ormányságban „*Rohog*: a gyomor, mikor morajlás fut végig rajta. „Csak úgy *rohogott* a gyomrom.” *Rohog a káposzta*, mikor lobogó lángon forr” (Kiss: Orm. 320.). Azt is teszi a *rohog*: „nagy lobogással és robajjal ég” (MTsz.). Megvan a *rohog*, 'erumpo, hervorbrechen' jelentéssel már régibb nyelvünkben is: „Az bestianak zájából egő tűz lang *rohog*” (Szöll. Dáv. 77. NySz.). Sőt megvan a *rohog* 'grunnio, fringultio, grunzen' jelentéssel a Virginia Kódexben is „Iwnek fertezetes diznok es *rohognak* vala wkwzótók” (VirgK. 112).

Láttuk mármost, hogy *rohan*-nak van *röhen* hangváltozata, a *rohog*-nak is van *röhög* változata. A *rohan* mellett lévő *röhen* azt jelenti: 'gyorsan fut' 'hirtelen bekövetkezik', de *röhencs*: 'ihogó-vihogó, minduntalan röhögő' (MTsz.). BÁRCZI a NyÚSz.-ra hivatkozva azt mondja, hogy a *röhög* mai értelmét (= rohes Gelächter) Faludi honosította meg (SzófSz.). Ez azonban tévedés, mert Bornemisza Péternek 1584-ből való prédikációjában ezt olvashatjuk: „Ihogok, vihogoc, röhögöc” (NySz.). De a *röhög*-nek nemcsak ilyen peioratív értelme van, Pázmány egész komoly hangulatú prédikációjában is előfordul a *röhög*, és azt jelenti, 'hörög a haldokló': „Mikor rekedez *röhögő* torkod, el-jő maga a halál” (Pázm. Préd. 74. NySz.). Az azonban tény, hogy legrégebb adataink a *röhög*-nek 'röfög' értelmét mutatják, de hasonlatként már emberre is vonatkoztatják: „Mit haznal embör nec az imad fagba aiacait egbe verni, holoth az ziv nema, mert mikeppen az eröhönc zaua hango fag nekülön, ol'an mint az diznocnac röhögese, ezönkeppen az imad fagnac aioytatof fag nekül, ol'an mint az tehenec bömbölefe”. (GuaryK. 120).

Amint tehát a hátsó hangrendű *rohan* (= zúgolódik, zendül a tömeg, dobogva, robajjal fut a csapat, ember) mellett van első hangrendű *röhen* (= gyorsan fut) ugyanúgy van a hátsó hangrendű *rohog* (= disznó röfög, csőves kukorica a padláson való szétöntésekor nagy robajjal szanaszét görög, morajlás fut végig a gyomron, nagy robajjal ég a tűz, a tarló *rohog*, mikor valakit lába szárára hurkolt kötéllel végig húznak rajta, *rohog* a káposzta, mikor forr; *rohog*: szántás közben a kemény föld „neszel”) mellett első hangrendű *röhög* (= röfög a disznó; az oroszánoknak kölke Apork. 67. NySz.; hörög a haldoklóknak a torka; ihog-vihog). *Rohan* ~ *röhen* ~ *rohog* ~ *röhög* tehát mind ugyanazon hangutánzó tőnek a származékai.

A *rohan* ~ *röhen*, *rohog* ~ *röhög* alapszava önálló hangutánzó szóként nem fordul elő nyelvünkben. Valószínű, hogy nem is volt meg soha.

A rohan, rohog, röhen, röhög tehát azok közé a hangutánzó igék közé tartozik, melyeknek csak analogiás úton képzett alakjai ismeretesek, alapszavuk külön nem él. Ilyen a lohol, lohog, lohad, kacaj, kacag is. A rohan ~ röhen, rohog ~ röhög végső -n, -g hangja tehát a mozzanatos -n (puffan, döbben, stb.) illetőleg a gyakorító -g (pufog, lükkög, durrog, stb.) képzőjű igék hatására keletkezett.

4. A szén szavunk történetéhez

„A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből” című dolgozatomban kifejtettem (Nyelv és Irod. I, 73—82), hogy szén szavunk eredeti jelentése 'tüzitapló' volt, és rámutattam arra, hogy a DONNER alapján PAASONENTól közös eredetűnek vallott, általában 'tapló, tüzitapló' jelentésű vogul, osztják, votják, cseremis, finn és lapp szavakkal közös eredetű a magyar szen > szēn > szén is. PAASONEN az említett összevetést „Die finnisch-ugrischen s-laute” c. munkája 127. lapján közli, a 168. pontban. PAASONEN munkáján kívül felhasználtam tanulmányomhoz természetesen TOIVONEN-KARJALAINEN: Ostjakisches Wörterbuch-jának megfelelő adatait is. Mindez világosan meg vagyon írván cikkemben, a Nyelv és Irodalom I, 77—78. lapján.

A Nyelv és Irodalom I. kötetét most ismertette RADANOVICS KÁROLY (NyK. LIX, 225—6), és a többi között a következőket mondja: „A NYIRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható” (NyK. L, 215—18. Én emeltem ki.)

Engedje meg RADANOVICS KÁROLY, hogy figyelmeztessem arra, hogy a fent említett finnugor szavakat nem LAKÓ GYÖRGY vetette össze, hanem DONNER alapján PAASONEN, majd UOTILA (SUS. Toim. LXV, 365), és ezekre pontosan hivatkozik is LAKÓ GYÖRGY. LAKÓ GYÖRGY tehát nem is igényli azt, hogy óreá hivatkozzam az említett finnugor szavak összehasonlításakor, hiszen ő is PAASONEN-re hivatkozik elsősorban, hiszen LAKÓ nem is etimológiai kérdésekkel foglalkozik abban a cikkében, hanem, mint cikkének címe is mondja: finnugor hang- és alaktani kérdésekkel (a cikk pontos címe: „Finnugor hang- és alaktani adalékok”).

RADANOVICSnak nem lett volna szabad így fogalmaznia, hogy „A NYIRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható”. T. i. PAASONENNél még régebben megtalálható, már 1918-ban, LAKÓNál meg 1936-ban.

Különbön LAKÓNak azzal az alaktani magyarázatával egyetértek, hogy a chanti *sānəχ*, msi. *senjy*, udm. *seŋka* stb. -χ, -γ, -ka végződése kicsinyítő képző. Sajnálom, hogy cikkem írásakor LAKÓ fejtegetése elkerülte figyelmemet.

Ami már most azt illeti, hogy a magyar szen > szēn > szén etimológiailag azonos-e a chtĚ. *sān* 'Zunder' udm. *seŋka*, lpN. *čadna* g. *čana* 'fungus betulae, unde fomes praeparatur', fi. *sieni* 'gomba, szivacs' szavakkal, arra nézve elmondottam már okfejtésemet, de most hozzáteszek még valamit.

Kifejtettem, hogy a magyar *szen* > *szĕn* > *szĕn* eredeti jelentése nem 'Kohle' volt, hiszen a régi magyar nyelvben meg a mai nyelvjárásokban még ma is megvan e szónak 'tűz' jelentése. Ráműtattam arra, hogy a finn *taula* 'Zunder' olyan balti jövevényszó, melynek indoeurópai rokonságában ilyen jelentésű szavak is vannak: 'tapló, égni, tűz'. A német *Zunder*-nek is ilyen jelentései vannak: 'tapló, tűz és Kohle'. Ha mármost azt látjuk, hogy van a magyarban egy *szen* > *szĕn* > *szĕn* hangsorú szó, melynek régi nyelvi és mai nyelvjárási jelentése 'tűz', és vannak a rokon nyelvekben 'tűzitalpló' jelentésű olyan szavak, amelyeknek a magyar szóval való etimológiai kapcsolata ellen semminémű hangtani és jelentéstani kifogás nem emelhető: pl. chtë. *sĕn*, mari *šen* 'Zunder' stb., viszont a magyarban az idegen eredetű *tapló* átvétele után nem találjuk meg szókincsünk finnugor csoportjában a 'tapló' jelentésű eredeti szót, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a *szen*-nek kellett egykor 'tapló' jelentésűnek lennie, mert erre a fogalomra feltétlenül megvolt az eredeti szava nyelvünknek, mint ahogy a finn nyelvnek is megvolt az eredeti fgr. szava erre a fogalomra (a mai finn *sieni* hangtani előzménye); csak a balti jövevényszó *taula* < *takla* 'tapló' átvétele után elvesztette a finn *sieni* a fgr. korból származó 'tűzitalpló' jelentését, éppen úgy, mint a magyar nyelvbeli, eredetileg 'tűzitalpló' jelentésű *szen* > *szĕn* > *szĕn*.

A magyarban 'tűz' és 'Kohle' jelentése maradt meg a *szen* > *szĕn* > *szĕn* szónak, a finnben meg 'gomba', 'szivacs' jelentése a *sieni*-nek.

És ha azt is látjuk, hogy van a norvéglappban egy *čadna*, g. *čana* hangsorú 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű szó, és van ugyancsak a norvéglappban *čidna*, g. *čina* hangsorú 'Kohle' jelentésű szó: a 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű *čadna* szót és a 'Kohle' jelentésű *čidna* szót egymás hangváltozatainak kell tekintenünk: jelentésmegoszlással egyik az eredeti (a *čadna* = 'fungus betulae'), másik pedig az újabb (a *čidna* = 'Kohle') jelentés kifejezésére.

Végül megjegyzem, hogy ISZAMBAJEV N. I.-től a mari (cseremiszi) anyanyelvű szovjet nyelvésztől szegedi látogatása alkalmával két idevonatkozó mari adatot kaptam. ISZAMBAJEVnek ez a két adata azért rendkívül becses, mert saját szülőfalujának élő nyelvéből való, és a mindennapi élet gyakori kifejezése (köszönet érte!). Nyomdatechnikai ok miatt ISZAMBAJEV kartárs két adatának csak a mari *šen*-re vonatkozó adatát közlöm mari nyelven: „Acéllal tűzkövem van, taplóm — mari nyelven *šenem* (= előmagyar: *szenem* 'taplóm') — nincs tüzet csinálni.” A másik mondat így szól: „Acéllal és tűzkövel tüzet verve, taplóra — mari nyelvben *šenəš* (= előmagyar: *szepny) — kicsiholom” (Szovjetunió, Baskir Autonóm Köztársaság, Kacsmaş falu).

A mari acél-kova-tapló tűzszerszám szikrafogó anyagát tehát a *šen* szóval jelölik, jelentése: 'tűzitalpló'. E mellé a mari adat mellé nagyon odaillik ez a magyar nyelvi adat: „*szenes*: 'pipásoknak tűzszerszám tartó erszénye'” (Baranya, MTsz.).

5. A szerint névutó eredetéhez

FARKAS VILMOS „Hozzászólás az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez” c. cikkében foglalja a *szerént* ~ *szerint* névutó kialakulásával is (MNy. LIII, 98). Megemlíti, hogy „A *szerint* ~ *szerént* névutót a *szer* főnév *-ént* ragos származékának szokták tekinteni...” Majd a névutó *-ént* suffixumát tárgyalva, ennek lehető lat. *-é*+*loc.*-*n*+*loc.* -*t* ragos szerkezete mellett rámutat arra is, hogy lehet az *-é* birtokos személyrag is, az *-n*+*t* pedig *loc.* ragok. Ez esetben a *szerént* birtokosjelzős szerkezetnek volt a birtokszava eredetileg.

Ehhez a kérdéshez a MNy. ugyanezen számában hozzászól PAIS DEZSŐ is (MNy. LIII, 213—14), és megjegyzi, hogy „Több mint két évtizedes Ötvös-kollégiumi és egyetemi foglalatosságaim során gyakran szoktam „tanítani” hogy a *szerént* ~ *szerint* névutóban az *nt* előtti *é* ~ *i* > *i* elem egyes 3. személyű birtokos személyragból ered...” (MNy. LIII, 213). Majd így folytatja: „A nézet nyomtatásban való közzétételét a *szer* főnév tartozékait tárgyaló és lényegében több mint tizenöt éve elkészült monográfiámban terveztem. Sajnos, ez annyira megdagadt, hogy a Melich-Emlék egyik cikként 1942-ben napvilágot látott „Szerszám” után nem tudtam előhozakodni a többivel. A körülményekben vagy saját körülményeimben alig remélhető olyan változás, hogy az említett tárgykörben foglaltak egészének részletes kifejtése sajtó alá kerülhetne...” Majd ezután tovább foglalkozik a *szerént* ~ *szerint* alaktani magyarázatával, s a *szerént* *-é*-jét eredet tekintetében határozottan személyragnak nevezi.

Mindezekhez a következő megjegyzéseim vannak. „A *had* és a *szér*” című tanulmányomban én is foglalkoztam a *szér* eredetével is, a *szerint* névutóval is (Nyelv és Irod. II, 117—132). A „Nyelv és Irodalom” II. kötete 1957. május elején jelent meg, van neki különnyomata is, de a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1957. ápr. 25-i felolvasó ülésén is előadtam ilyen címmel: „A *sodrás* és a *fonás* műveletének hatása egy magyar szócsoporthoz kialakulására.” Emlékezetem szerint PAIS DEZSŐ nem volt jelen előadásomon, ezzel magyarázom azt, hogy a *szerént* ~ *szerint* névutóval foglalkozó cikkében nem említi meg az én tanulmányomat, olvasni meg bizonyosan nem olvasta. Arra nem gondolhatok, hogy PAIS DEZSŐ készakarva hagyta említetlenül dolgozatomat. A MNy. LIII. kötetének 1—2. száma 1957. augusztusában jelent meg.

Különben a *szerént* ~ *szerint* névutó — függetlenül FARKAS VILMOS-tól és PAIS DEZSŐTől — én is inkább a *szér* főnév *-é*- személyragos + *-n* + *-t*- határozóragos alakjának tartom (Nyelv és Irod. II, 123—125).

Még csak annyit ehhez a kérdéshez, hogy PAIS DEZSŐNEK „Szerszám” című Melich-Emlékbeli dolgozatát kellő helyen mindig idéztem (Nyelv és Irod. II, 118, 119, 123). Sőt hivatkoztam PAIS DEZSŐNEK a MNy. XLIX. kötetbeli, 1953-ban írt következő lapalji megjegyzésére is: „Szerszám» című dolgozatom bevezetésében (Melich-Emlék 301) — mondja PAIS — jeleztem, hogy a *szér*-rel kapcsolatos — részben az egyetemen előadott — vizsgálódásaimat a MNy.-ben teszem közzé. Azóta, 1942. óta ez a közlés nem történt meg, és nagy kérdés, megtörténik-e valaha...” (MNy. XLIX, 459; az én kiemelésem). — Én tehát PAIS

DEZSŐnek e megjegyzése által etikailag felmentve éreztem magamat attól, hogy tovább is várjak kutatásaim eredményének közzétételével, hiszen nemcsak 1953-ig nem tette közzé PAIS DEZSŐ a *szér*-re vonatkozó vizsgálódásait, hanem 1956-ig sem, holott neki van annyi közlési lehetősége, mint bárki másnak.

Végül SZÉPE GYÖRGYnek „A *had* és a *szér*” című dolgozatomról írt — lényegében méltányoló — megjegyzéseiről (Nyr. 81:357) a következőket mondom. SZÉPE (és KELEMEN az előadásom utáni felszólalásában) nem fogadta el azt a véleményemet, hogy a *szér*int „elvont formaszó”, továbbá ilyen „szóelemek”, mint *-szér*, *-szerű* közvetlenül a konkrét jelentésű (‘növényi rostból, állati inból sodrott anyag, sodrék, fonál, zsinór sere, kötél sodrott ága’) *szér* szóból alakult.

Miért nevezik a magyarok a kút gémjét *gém*nek? — Azért, mert az országban rengeteg volt a *gém* (madár), és a magyar embernek a kút ágason mozgó részéről a *gém* hosszú nyaka jutott az eszébe, ezért a *gém* (madár) nevét az egész társadalom átvitte a kút fent nevezett tartozékának a jelölésére is. De ahhoz, hogy ez megtörténhessék, a magyar tájnak, a vízi életnek erre a jellegzetes madarára, ennek sűrű előfordulására volt szükség, és bizonyos, hogy olyan tájon, ahol *gém* (madár) nincs, ilyen képzet-társítás sohasem történhetnék.

Miért van a *szér*-nek olyan sok jelentésárnyalata, annyi származéka, miért keletkezett belőle „elvont formaszó”, sőt „szóelemek”? — Azért, mert a sodrás és a fonás, a serítés, a kötél és a fonálkészítés minden családnak munkája volt, s a *szér* meg nélkülözhetetlen anyaga, szerszáma volt a régi társadalomnak. Mivel minden nagycsalád maga serítette, ser-te a fonalat, és maga készítette belőle a hálót, a fékét, a hámot meg egyéb kötelet meg sok más egyebet, világos, hogy ilyen fontos művelet, munka és ilyen fontos anyag és szerszám, serítéssel sokféle felhasználható és felhasznált matéria neve sokféle asszociációra adott alkalmat, sok jelentésváltozat és sok származék kialakulására. Ha csak a szó mai jelentéseit nézzük, és nem nézzük a vele kapcsolatos életet és kort, jelen esetben: a *szér* történetével kapcsolatos régi kori munkát és anyagot, megállapításunk felemás lesz, helytelen lesz.

A *-szerű* ma lehet „szóelem”, de 1546-ban, Fekete Imre nyelvjárásában még nem volt az. Hiszen éppen arra mutattam rá, hogy Fekete Imrének „Az erős és istenfélő vitéz Sámsomról” szóló „história”-jában, ennek „*Hétszerő* kötéllel Sámsomot megköté” mondatában egy nyelvi változás keletkezését, csíráját szemlélhetjük. Mert senki sem tagadhatja, hogy a *szerő* jelentése itt ‘ágú, sodrékú’, hiszen ez ki Károli és a Jordánszky Kódexnek az iménti szöveggel párhuzamos helyei kétségtelenül igazolják (vö.: Nyelv és Irod., II, 125), és hogy ez a kiindulása a mai *-szerű* szóelem kialakulásának, azt a *szerű*-nek többi adata, azoknak jelentéstörténeti és szerkeztörténeti mozzanatai jól mutatják.

Mi a kiindulása a *-szér* szóelem történetének?

A két *szér* fék, a két *szér* kötőfék, a fél *szér* hám, továbbá a két *szérrel* vont arannyal hánt atlac szoknya két *szérrel* vont és más efféle ki-

fejezése, melyekben senki sem tagadhatja a *szër* konkrét jelentésének jelenlétét.

Hát a *szërént*-nek hol a kezdete?

Az ilyen kifejezésekben: „*Szerivel* kell bänni a fonallal, ne-hogy összeduvaggyon” (MTsz.), azután: „*zereuel* mynd egy-mas vtan” (minden gondolatit megmondá), azután: *szëre szërént*. „Mynd ezenkeppen *zere zerent* meggondolwan...” (NySz.).

A *szër* sokféle jelentéságai, származékai a XV. század közepén már teljes gazdagságukban pompáznak. A Bécsi K.-ben megvan a *szër* főnév, a *szërént* névutó sokféle kapcsolatban, a *-szër* rag, a *szërez*, *szërző*, *szërzés*, *szërzet*, *szërzetes* származékok (MÉSZÁROS JULIA: A *szër* és származékai a Bécsi Kódexben. Kézirat), annak bizonyosságára, hogy nagyon régi szavai ezek nyelvünknek, olyan korban keletkeztek, amikor a *szër* eredeti jelentése még általánosan ismert volt, s a *-szëru* meg a *-szër* szóelem és a *szërént* > *szërint* elvont formaszó jelentéstörténete e szóelemeknek és elvont formaszónak *szër* szavunk eredeti jelentésével való szoros kapcsolatát ('sodrott, serített anyag') az újabb nyelvi elemek asszociációinak forrását a középmagyar nyelv és némely mai nyelvjárás még világosan mutatja („*Hétszerő kötéllel* Sámsomot megköté”; „*két szër fék*”, stb., „*két szërrel* vont arannyal hánt”, stb.; „*Szerivel* kell bänni a fonallal, ne-hogy összeduvaggyon”; „*szërével*, mind egymás után”; „*szëre szërént*”).

NYIRI ANTAL